

GAUCSÍK ISTVÁN

A szlovákiai magyar gazdasági önszerveződés keretei és lehetőségei 1918–1938 között

Előadásomat Sziklay Ferencnek, a két világháború közötti kisebbségi szellemi-kulturális élet egyik fő ideológusának és kultúraszervező mindenesének két gondolatával szeretném felvezetni. A magyar kormány 1932-ben küldött pesszimista hangvételű bizalmas jelentésében a kisebbségi kulturális és egyéb jellegű tevékenység (Magyarországról irányított) központosítását sürgette.¹ Fejtegetései azonban a korábbi „intézményesítés” mesterséges, belterjes és kevésbé hatásos voltát is sejtették: „Általában az a helyzet, hogy a kisebbségi magyarság minden szerve, melyek mind ottani [értsd: magyarországi] (legyen az anyagi vagy erkölcsi) támogatással jöttek létre, mind külön-külön életet élnek, és nincsenek szerves összefüggésben egymással. Még jó, ha párhuzamosan haladnak egymással, és nem egymás ellen hadakoznak.”

1938-ra – nem kis mértékben a bekövetkező politikai változások hatására – ez a vélemény jelentős módosuláson ment keresztül. Ekkor már egy „kulturális keretrendszerről” értekezett, amely hatékonyan szervezte meg a magyarság társadalmi aktivitásait.² Azt is mondhatnánk, hogy átlátható, szervesen építkező, az intézmények, ill. a szervezetek működőképességét, valamint a kisebbségi magyarok önszerveződését is demonstráló „kulturális rendszert” mutatott be, amelynek létrehozásában az ellenzéki politika fontos szerepet vállalt.

Nem feladatom elemezni a két gondolati irányvonal helyességét vagy helytelenségét, hibáit vagy pozitívumait. Példaként csak azért említettem, mert egy fontos dolgot jelez: a szlovákiai magyarság története a társadalmi (kulturális-közművelődési) és a gazdasági intézményesülés kereteinek a kialakításáról, ezek működési feltételeinek, tartalmának az újrafogalmazásáról is szólhat. Az „alulról” (nem döntéshelyzetben lévő tényezők irányából) jelentkező cselekvéseket bőven tarkították és alakították a „felülről” (a kisebbségi politikai felépítmény részéről) támogatott stratégiai elképzelések. A nemzetiségi mikrotársadalom kulturális és közgazdasági artikulációit támogató, segítő, de ugyanakkor akadályozó, gátló hatásoknak is kitehetők.³

Az előző gondolatok valójában egy társadalmi és kulturális struktúrát feltételeznek. A struktúrák leírásához, elemzéséhez segítségül hívhatnánk a szociológia funkcionális elméletének eszköztárában használatos „kulcsfogalmakat.” Ezeket egy kisebbségi közösség társadalmi tagozódására, pszichológiai-mentális mechanizmusai közül a kitűzött (vagy kitűzöttnek vélt) célok és megvalósításuk között kitapintható feszültségek feltárására is alkalmazhatnánk.⁴ Azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a kutatás tulajdonképpen gordiuszi csomóját, azaz a nemzeti kisebbség és a kisebbségi társadalom értelmezési problémáját. Kántor Zoltán szavaival élve: „egy kisebbségi társadalom hogyan írható le, hogyan működik és fogalmilag mit ér-

tünk alatta.”⁵ Vagyis hogy milyen elméleti „képletekkel” elemezhető a „szlovákiai magyar”, ill. a „kisebbségi társadalom” fogalma. Az értelmezések széles területei nyílnak meg az identitáskutatástól kezdve az etnikai konfliktusok és a kisebbségi jogok vizsgálatán keresztül egészen az intézményrendszerig.

Elmélkedésemnek nem célja eldönteni azt a kérdést, hogy milyen mértékben lehet beszélni a szlovákiai magyarság esetében egy nemzetépítő folyamatról, egy különálló társadalom építéséről. Inkább elfogadhatónak vélem Robert K. Merton véleményét: „A minden társadalmi rendet fenntartó várakozásokat a társadalom tagjainak magatartása élteti, mert ebben a magatartásban a bevett, noha részleteiben talán változó kulturális mintákkal szembeni konformizmus érvényesül. Valójában csak azért mondhatjuk, hogy valamely embertömeg társadalmat alkot, mert a magatartás általában az alapvető társadalmi értékekhez igazodik. Ha az egymásra ható egyének nem vallanak közös értékeket, beszélhetünk ugyan társadalmi viszonyokról [...], de nem társadalomról. [...] A nemzetek társadalmára csak mint szókép-re vagy elképzelt célra hivatkozhatunk, de nem mint szociológiai realitásra.”⁶

Úgy gondolom, hogy nagyon nehéz a szlovákiai magyarság (múltbeli vagy jelenkori) követelése közé sorolni egy különálló – politikai támogatottságú és szakmai, vállalkozói háttérrel biztosított – gazdasági alrendszer kialakítását, amely egy teljes társadalmi struktúra dinamikus részeként funkcionálhatna. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez a közösség gazdasági intézményeket, érdekvédelmi csoportosulásokat nem hozott létre, még ha a kormányzat pénzügyi, gazdaságpolitikai döntéshozatali mechanizmusaiban nem is vehetett részt. Mikó Imre alábbi megállapítása ugyan az erdélyi magyarságra vonatkozik, de a csehszlovák államgazdaságba integrált kisebbségi magyar gazdasági szerveződésekre is érvényes lehetett: „Sokan hallottuk már azt a jelszót és párt is alakult abból a célból, hogy a magyarságot gazdaságilag megszervezzék. Ha végiggondoljuk, a magyarság nem gazdasági fogalom. [...] Gazdaságilag egy szervezetbe vonható például a kisbirtokosság vagy a munkásság, de nem a magyarság mint olyan, amelyikben minden társadalmi réteg benne foglaltatik. A magyar gazdasági szervezést, amint fentebb is érintettük, úgy kell érteni, hogy a magyar kisbirtokosság megalkotja a maga gazdasági szerveit, a magyar munkásság szakszervezetekbe tömörül, a kisiparosság szövetkezik a nagyipar ellen. Az egyéredűek, tehát osztályok külön érdekvédelmi szervei alkotják együtt a magyarság gazdasági szervezetét.”⁷

Előadásom tárgyát a stratégiai-megoldási elképzelések, koncepciók vázolásán keresztül a közgazdasági jellegű intézmények létrejöttének és célkitűzéseinek a problémakörére szűkítem. Kiindulási premisszámat az alkotja, hogy a kisebbségi közegben azonosítható gazdasági alrendszer 1918–1938 között csak lehetőségeiben volt megadva. Az alternatívák közé egyrészt a szövetkezeti mozgalmat, másrészt a kereskedelmi alapon működő bankokat sorolom. Nemcsak a Hanza működésének, hanem a többi szövetkezeti kezdeményezésnek, ill. a pénzintézeteknek is figyelmet szentelek. Végül kitérek a kulturális és a gazdasági struktúra kapcsolatára is. Ugyanakkor le kell szögezmem, hogy a szlovákiai magyarság 1918–1938 közötti gazdasági helyzetéről keveset tudunk. Ez visszavezethető a téma feldolgozatlanlanságára, az alapkutatások hiányára, a forrásanyag feltáratlanlanságára, valamint a politikatörténeti meghatározottságú interpretációk és prekonceptiók jelenlétére.

Mindezeket figyelembe véve nem vonhatok le szilárd következtetéseket, állításaim csak hipotetikus jellegűek lehetnek, legfőbb célként *a problémafelvetést* tűztem ki. Ennek oka szubjektív: írásom közben a jelenre gondoltam, mert a szlovákiai magyarság gazdasági helyzetével és a jelenkori közgazdasági folyamatokkal (pl. a piacgazdaság kialakítása Szlovákiában, a globalizáció) kapcsolatos társadalmi kérdések, sőt bátran mondhatom, gondok (a pauperizálódás, a versenyképesség csökkenése, az Európai Unió csatlakozás kihívásai, az önerőre és – ha úgy tetszik – etnikai bázisra támaszkodó szövetkezeti mozgalom mintájának teljes hiánya stb.) a szlovákiai magyar értelmiség körében nem alkotják *közbeszéd tárgyát*.⁸

1. Elképzelések és koncepciók

A két világháború közötti időszak kisebbségi magyar gazdasági (gazdaságpolitikai) elképzeléseiről nagyon kevés információnk van, ezért megállapításaim magukon viselik a viszonylagosság jegyét. A korabeli véleményeket (teljességre való törekvés nélkül) a politikai és a szakmai jellegű megközelítések csoportjába sorolva vizsgálom.

A) Politikai jellegű megközelítések

Az ellenzéki magyar politizálás nemzeti-konzervatív irányai (Országos Keresztényszocialista Párt, Magyar Nemzeti Párt) nem tudták kialakítani a kisebbségi gazdasági önszerveződés működő kereteit. A gazdasági kihívások kezelésének feladatai egyértelműen háttérbe szorultak a következetes gravaminális politikai irányvonal mögött.⁹ A pártstruktúra ugyan kialakított néhány gazdasági szervezetet, azonban ezek gazdasági jelentősége – a pártpolitika árnyékában – kétes lehetett.¹⁰

Tarján Ödönnek az 1930-as évek második felében idegen nyelveken is megjelenő munkái¹¹ az ellenzéki magyar álláspontot képviselték. Legfőbb célja a gazdaság területeire vonatkozó sérelmi anyag közvetítése és a csehszlovák gazdaságpolitika magyarellenességének a bemutatása volt. A magyar kisebbség gazdasági mellékszereplővé válását Prága kisebbségpolitikájának a számlájára írta. A politikusok közül Szent-Ivány József tett szórványos kísérleteket (egyébként koncepció és eredmény nélkül) egy kisebbségi gazdasági programadásra. Ez a törekvése szerintem a pártstratégia részét alkotta, rövid távú, sok esetben a keresztényszocialistákkal szemben megfogalmazott politikai célok szolgálatában állt.¹²

Szvatkó Pál a kisebbségi helyzet elemzésekor a feladatok konkretizálását a gazdasági szférák területére is kiterjesztette. Írása nem szűkebben vett közgazdasági munka, a programadás gondolata is felfedezhető benne, de politikai üzenetértéket közvetít.¹³

B) Szakmai jellegű megközelítések

Ezen a helyen Hantos Lászlónak és Jócsik Lajosnak azokból a közgazdasági témákkal foglalkozó, kisebbségi recepciójú munkáiból válogatok, amelyek részleteiben kísérelték meg feltárni a kisebbségi közösség gazdasági státusát ért változások eredőit, a következmények részleteit, hatásait, és a lehetőségekhez mérten megoldási módokat kerestek. Ezek egy kiforrott gazdaságpolitikai koncepció körvonalazására azonban kevésnek bizonyultak.

Hantos László a *Szlovákiai magyar gazdasági centrumok* című írásában többközpontú, önszerveződő, helyi gazdasági központok kialakítását sürgette. Központ és vonzáskörzet viszonyába helyezte a közgazdasági alapozás feladatait. A regionalizmusra épülő tervében egyaránt mérlegre tette az egyes tájegységek rendelkezésre álló vagy hiányzó potenciálját.¹⁴

Jócsik Lajos fiatalkori munkáiban a marxizmus osztályközpontú gazdaságmagyarázatát használta fel. A Sarló-mozgalom (már deklaratívan a marxizmus eszmei talaján álló) 1931-ben megrendezett kongresszusán elhangzott előadásában a kapitalista gazdasági rendszer „mozgástörvényeit” vizsgálta. Marx osztályszemléletét alkalmazta a szlovákiai magyar társadalomra: „a szlovenszkói magyar kisebbségi társadalom piramis alakú osztálytagoltságán belül a társadalmi nyomás hatását s az egyes osztályrétegek reagálását, s a nyomás következtében való eltolódását vesszük vizsgálat alá.”¹⁵

A magyar burzsoázia „kisebbségi töredékét” a marxista-leninista frazeológiának megfelelően nemzeti és gazdasági érdekeinek védelmében ellenzékinek, de az elvesztett pozícióinak visszaszerzéséért folytatott küzdelmében alkalmazkodóképességnek ítélte. Gyarmatosító és osztálykizsákmányoló jellegét kisebbségi körülmények között sem veszítette el.¹⁶

A középosztály lemorzsolódó tömbjeinek (hivatalnokréteg, kisiparosok és kiskereskedők, közép- és kisparasztok) helyzetét súlyosnak találta. A proletarizálódás jelenségét mindegyik rétegben kimutatta. A munkásság került a legválóságosabb helyzetbe, mivel az „imperialista nyomás” nagyságrendekkel reá nehezedett. Erre az radikális népmozgalmakkal válaszolt. Szemléletét az ideológiai merevség határozta meg, azonban azok közé tartozott, akik megpróbáltak válaszokat keresni a kisebbségi társadalomban tapasztalható szociális feszültségekre és a rétegek közötti elmozdulásokra.

Egy másik tanulmányában mennyiségi (gazdaságstatisztikai) és minőségi (kisebbségre vonatkoztatott) vizsgálata nemcsak az iparra terjedt ki, hanem a csehszlovák gazdaságpolitika negatív következményeire (a vasúti tarifarendszer rendezetlensége, az állami megrendelések egyoldalúsága, a cseh tőke monopolhelyezete stb.) is rámutatott. A gazdasági változások társadalmi vonatkozásait a társadalmi antagonizmusokban, tehát a kisebbségi osztályok közötti ellentétekben látta. Az általa felállított modellből teljes mértékben hiányoztak a kisebbségi gazdasági élet megszervezésére irányuló elképzelések.¹⁷

A kisebbségi gazdasági élet hiányosságaival tisztában lehetett, hiszen 1938 után, amikor a „felvidéki egységről”, azaz a társadalmi kiegyenlítődés folytán egymásra talált rétegekről érkezett, és az általa felállított karakterológiában a „szlovákiai magyar embert” túlhangsúlyozott, idealizált tulajdonságokkal (társadalmi realizmus, modernebb szervezőképesség, emberségtudat, egyenlőség-eszme az osztályok között, demokratikus értékek és védelmük, kiegyensúlyozott belső világ) ruházta fel, mégiscsak tett egy sokatmondó kijelentést: „Nehezen lehetett létrehozni, vagy egyáltalán nem lehetett felépíteni a kisebbségi magyarság gazdasági érdekvédelmének szerveit.”¹⁸

2. Előképek és alternatívák: szövetkezés és/vagy pénzügyi nyereség-orientáltság?

Az alcímben jelzett két irányvonal a kisebbségi gazdasági önszerveződés olyan lehetőségeit jelzi, amelyeknek az előképei, mintái – a mai Szlovákia területén – a 19. század első felétől a 20. század kezdetéig ívelnek. A soknemzetiségű Monarchia keretén belül a kisebbségi népcsoportok az altruizmus, az önsegélyezés útjára lépve hozták létre szövetkezeti mozgalmukat. Szerintem mozgalom és intézményrendszer (struktúra) között nemcsak 1918 előtt, hanem 1918 után is fogalombeli különbséget kell tennünk (miközben mindkettő a csoportértékrenddel továbbra is szoros kapcsolatban marad). A „mozgalom” kifejezés alatt egy folyamatos, a gazdaság-szervező elit által kifejtett törekvést értek a szövetkezeti intézményrendszer létrehozására, fejlesztésére, alakítására és versenyképessé tételére. Ez a mozgalom a szövetkezeti intézmények rendszerében artikulálódik. Az intézmények az államgazdaság struktúrájába tagozódnak, de a kisebbségi közösség nemzeti és kulturális céljait/érdekeit is felvállalhatják.¹⁹

A nyereségorientált kereskedelmi pénzintézetek magyarországi gyökerei szintén a 19. század első feléig nyúlnak vissza. A fokozatosan kibontakozó hitelintézeti szervezet (takarékpénztárak, bankok) egyik jellemzője a gazdasági haszonelvőség (és a háttérbe szorult filantrópia elve) mellett az etnikai kohézió volt. Ez a felső-magyarországi területek etnikai/nemzetiségi sokszínűségét is visszatükrözte. Az 1918-as főhatalomváltás után a pénzintézeti szféra etnikai jellegzetességei megmaradtak (az ügyvitelben használatos többnyelvűségben belül az adott nemzetiség nyelve, a bankkegyesületi érdekvédelem etnikai alapja).

A szövetkezeti mozgalmat és a pénzügy területét 1918 előtről származtatható „kooperációs előképek”²⁰ tekintem, amelyre a szlovákiai magyarság a két világháború közötti időszakban elvileg a gazdasági önszerveződés elemeit felépíthette. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a szlovákiai magyarság kialakította-e azt a gazdasági intézményrendszert, amely kultúrátámogató és -fenntartó feladatokat is felvállalt volna. A kulturális célokat (érdekeket) támogatta-e (támogathatta-e) egy gazdasági alapokon álló, nemzetiségi/kisebbségi jegyeket felmutató intézményrendszer, amely – egyfajta közmegegyezéssé alapon – megszabhatta volna a cselekvési utakat és módokat? Elvileg az intézményi normák hatottak-e (hathattak-e) a „kisebbségi kulturális keretrendszerre?”

A) A Hanza szövetkezeti mozgalom

A legszervezettebb kisebbségi gazdasági szervezet az 1925-ben alapított Hanza Szövetkezeti Áruközpont volt.²¹ A gazdasági célok megfogalmazásán kívül kulturális és erkölcsi célokat is megfogalmazott, de elsősorban gazdasági mechanizmusként működött, miközben nemzetiségi és szociális érdekek érvényesítését is kitűzte.²² Intézményi struktúrája azonban államilag meghatározott keretek között kapott helyet. Varga Imre ezt a következőképpen jellemezte: „működési területe meg van szabva és ez a magyar központ a megszabott területeken túl nem terjeszkedhetik. [...] ellenőrzési szempontból a pozsonyi kényszerközpontnak van alárendelve.”²³

A Hanza kulturális céljai között a szövetkezeti eszme népszerűsítése, a népnevelés és a népművelés szerepelt.²⁴ A kisebbségi nemzeti kultúra egyes területeinek mindez idáig feltáratlan anyagi támogatásának „projektjei”, amelyek a világgazdasági válság időszaka utáni konjunktúrára épültek, az 1930-as évek második felében zajlottak le (1934-ben a Magyar Tanítók Szövetkezeti Könyvesboltját „szponzorálta”, 1935-ben a Pozsonyban található Magyar Tanítók Házának a költségeihez járult hozzá, azonban nem tudjuk, hogy ezek milyen volumenű támogatások voltak).²⁵

B) Egyéb szövetkezeti kezdeményezések

A tárgyalt korszak kisebbségi magyar szövetkezeti hálózata, amely az egyes típusok szerint oszlott meg, nem csak a Hanzát jelentette. Szlovákiában és Kárpátalján az 1931-es adatok nemzetiségi megoszlása azt mutatta, hogy a magyar szövetkezeti tevékenység legerősebb elemeit a fogyasztási szövetkezeti és a hitelszövetkezeti forma alkotta. A 293 szövetkezet közül 165 (56%) a Hanza-központozhoz tartozott. Az összes szlovákiai és kárpátaljai fogyasztási szövetkezet 28,90%-a, míg a hitelszövetkezetek 18,28%-a tekinthető magyarnak (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat. A magyar szövetkezetek megoszlása 1931-ben²⁶

A szövetkezetek fajtái		Szlovákia, Kárpátalja (összesen)	Ebből magyar	Ebből magyar %-ban
Hitelszövetkezetek	Hitelszövetkezetek	1160	212	18,28
	Ipari hitelszövetkezetek	71	1	1,4
Mezőgazdasági szövetkezetek	Gazdasági beszerző-szövetkezetek	24	2	8,3
	Tejszövetkezetek	58	7	12,07
	Szövetkezeti szeszfőzdék	106	8	7,55
	Állattenyésztő szövetkezetek	125	27	21,6
	Egyéb szövetkezetek	21	4	19,05
	Bérlő és telepítő szövetkezetek	22	4	18,18
	Erdőszövetkezetek	24	3	12,5
Ipari szövetkezetek	Beszerzési és eladási szövetkezet	29	2	6,90
	Termelőszövetkezet	95	11	11,58
Egyéb szövetkezetek	Fogyasztási szövetkezetek	1014	293	28,90
	Építő- és lakásszövetkezetek	202	3	1,49

A szövetkezeti központok kérdése, tehát az üzletmenetet és az értékesítő tevékenységet ellenőrző intézmények kialakítása volt a magyar szövetkezeti mozgalom legégetőbb gondja. A Hanza által létrehozott központhoz a fogyasztási szövetkezeteknek csupán egy része tartozott. A többi vagy nem tartozott sehová, vagy a szlovák, rutén és zsidó központok tagja volt. Helyzetüket még súlyosbította, hogy mintegy „hatalmon kívülre kerülve”, az állami szubvenciókra és garanciákra sem számíthattak.

A szövetkezetek fajtái	Szlovákia	Taglétszám	Kárpátalja	Taglétszám
Hitelszövetkezetek	150	31 000	47	?
Tejszövetkezetek	14	1 500	?	?
Szövetkezeti szeszfőzdék	6	?	?	?
Különböző típusú szövetkezetek	15	?	?	?
Fogyasztási szövetkezetek	310	65 000	30	?

A mezőgazdasági szektorra szakosodott „gazdasági egyesületek” az egyes tájegységek szerint rendeződtek. Ezek még szintén nem képezték kutatás tárgyát, keveset tudunk működésükről, csak néhány elszórt adat jelzi létezésüket.²⁷

C) A bankügyi szféra

A kisebbségi gazdasági lét másik – elvileg szintén egy hagyományozódott mintára támaszkodó – képlete lehetett volna egy (vagy több) tőkeerős központ kialakítása. A dualizmus korában a provinciális jellegű, Budapest felé tájékozódó nagyszámú takarékpénztárak, kisebb bankintézetek hálózata alakult ki, így a szervezeti előfeltételek tulajdonképpen hiányoztak. A budapesti székhelyű intézetek (Magyar Általános Hitelbank, Magyar Leszámítoló- és Pénzváltó Bank) fiókjai sem jelenthettek alternatívát, hiszen az anyaintézetek kénytelenek voltak a nosztrifikálási feltételeket és az új, számukra előnytelen tulajdonviszonyokat elfogadni.

A szlovákiai magyarság politikai és gazdasági státusvesztése miatt a döntéshozó pozícióktól és az erőforrásoktól távolra került. A nemzetállami érdekeket képviselő, azokat következetesen érvényesítő csehszlovák gazdasági kormányzat pénz- és bankügyi politikája a cseh tőke dominánssá tételét a kereskedelmi és ipari vállalatok nacionalizálásával akarta elérni. A bankügy területén a nyílt vagy burkolt nacionalista vonásokat is felmutató cseh és szlovák gazdasági-pénzügyi elképzelések vállalat szervezési törekvésekkel, szervezeti/szerkezeti tervekkel is ötvöződtek.²⁸

2. táblázat. A magyar bankok néhány jellemzője 1920-ban és 1930-ban²⁹

Ország rész	Szlovákia				Kárpátalja			
	1920	%-ban	1930	%-ban	1920	%-ban	1930	%-ban
Év	65	31,40	14	22,22	33	86,84	6	37,50
Pénzintézetek száma	45,519	15,77	17,020	4,53	15,933	77,66	3,643	25,26
Tartaléktőke (1000 Kc)	24,975	18,16	11,441	5,94	5,486	77,86	723	19,14
Betétek (1000 Kc)	423,111	31,70	162,068	5,25	58,723	85,51	12,650	14,38
Váltók (1000 Kc)	86,688	22,81	107,011	8,93	19,673	91,41	10,771	18,14
Nyereséget kimutató intézetek száma	48	28,60	14	22,95	17	89,48	5	35,72
A nyereség nagysága (1000 Kc)	3,460	10,80	2,719	7,38	682	31,79	227	20,23
Veszteséget kimutató intézetek száma	14	41,40	–	–	16	84,21	1	50,00
A veszteség nagysága (1000 Kc)	1,057	13,80	–	–	3,150	96,71	4	30,77

A táblázat adatai rávilágítanak néhány olyan tartós tendenciára, amely a magyar bankok szerepének és pozíciójának csökkenését okozta. Szlovákiában a pénzintézeti koncentráció „eszközei” a fúziók voltak. A magyar bankok jelentős részét egy-egy erősebb (cseh vagy szlovák) intézet szerezte meg. Ez egyrészt a szlovák nemzeti tőke, ill. a cseh gazdasági expanzió növekvő erejét jelentette, másrészt a magyar gazdasági mozgástér beszűkülését. A szervezeti struktúra szintjén azonban a nagyobb, tőkeerősebb egységek kialakulását és a hitelszervezeti rendszer egyszerűsödését is mutatta, ami magyar vonatkozásban a magyar kisbankszerű intézetek számának fokozatos csökkenésében (1930-ban már csak az intézetek 21,54%-a létezett) figyelhető meg. A részvény- és tartaléktőkék, valamint a betétek jelentős mértékű (37,39%-os, 45,81%-os és 38,30%-os) csökkenése következett be, csak a váltók mennyisége növekedett. A kárpátaljai adatok súlyos válságot, nagyobb veszteségeket jeleznek mind a saját, mind az idegen tőkék terén.

A pozícióvesztés a korszak gazdasági válságainak, a külső és belső strukturális változásoknak, a restriktív pénzügyi törvényeknek, valamint a kisebbségekkel szemben megnyilvánuló gazdasági nacionalizmusnak a számlájára írható. Levéltári kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy a kevés és szerény tőkeerejű magyar középbank közül (Pozsonyi I. Takarékbank, Dunabank, Barsmegyei Népbank) melyik lehetett volna a magyar kisebbségi tőkeközpont. Tény, hogy az első köztársaság fennállása idején ilyen nem tudott létrejönni, sőt konkrét elképzelések sem születtek a megalakítására.³⁰

A bankegyesületi érdekvédelmet 1919–1920-tól a Pénzintézetek Egyesülete Szlovenszón és Podkarpatszka-Ruszban karolta fel. Célkitűzései között a pénz- és hitelügyi kérdések megoldásán kívül a kormányzat felé irányuló információs csatornák kialakítása és a bankszolidaritás elmélyítése szerepelt. Az 1920-as évek legégetőbb problémáit a budapesti tőkék hazahozatala, a hadikölcsönkérdés méltányos rendezése és a gazdasági törvények aktív befolyásolásának szűk lehetősége jelentette. Folyamatos válságkezelő stratégiáját a jogharmonizációs elképzelések támogatása, az üzletmenet és az ügyvitel modernizálása, a volt takarékpénztárak kereskedelmi bankokká történő szervezeti átalakulásával járó bizonytalanságok kivédése jellemezte. Az egyesület tevékenységéről az 1930-as években keveset tudunk, mert a *Pénzügyi Szemle* megszűnésével a magyar jellegű bankérdekek fóruma szűnt meg. Nincs jele annak, hogy ez a szakmai egyesület felvállalta volna a kisebbségi kultúra anyagi támogatását.³¹

A szlovákiai magyar „gazdasági élet” kialakításához hiányzott a közgazdasági szellemi háttér, az oktatás és a szakképzés.³² A mezőgazdasági, iparos, munkás, pénz- és bankügyi érdekvédelmi szervezeteket széttagoltság, a politikai szervezeteket deficités gazdasági tevékenység és hiányzó „kisebbségi gazdaságpolitikai” elképzelés jellemezte.³³ A kulturális szféra támogatására nem került/kerülhetett sor, hiszen a gazdasági önszerveződés képletei vagy átmentett mintái töredékesek, képlekenyek és gyengék voltak.

Jócsik Lajos két évvel a Magyarországhoz való csatolás után, visszatekintve és mérlegre téve húsz év kisebbségi tapasztalatát és élményvilágát úgy konstatálta: „Mi önmagunkat is csak részleteiben ismertük.”³⁴ Jelenlegi tudásunk erről a korszakról, különösen gazdaságtörténeti vonatkozásairól nagyon töredékesek. Jócsik szavaival mi is mondhatjuk, hogy csak részleteiben ismerjük ezt a kisebbségtörténeti fejezetet. Körültekintő alap kutatásokra van ahhoz szükség, hogy meg tudjuk válaszolni a témakörrel kapcsolatban felmerülő kérdéseket.

Eközben nem téveszthetjük szem elől, hogy egy közösség életét, életfeltételeit nem a „vak” közgazdasági folyamatok vagy törvényszerűségek determinálják, hanem „az emberi értelem és akarat”, amelynek a gazdasági önérdeken kívül a közösségi elvet (szolidaritást és erkölcsi értékeket) is figyelembe (kellett) kell vennie. A kutatás területeit pedig kiszélesíti, ha a gazdaság (gazdálkodás) fogalmát a kultúra részének tekintjük: „Minden emberi tevékenység, a gazdasági is, kulturális jellegű. Az ember a maga szellemiségét, tudását és technikai képességét tárgyasítja meg az alkotásában. A gazdálkodás az emberi kultúrának egyik legfontosabb részterülete, nemcsak anyagi, hanem szellemi valóság is, erkölcsi vonatkozásokkal át-
szótt folyamat.”³⁵

Jegyzetek

1. Érvrendszerében a „kisebbségi identitás” megőrzésének az eleme szerepelt. Ennek hatékony eszközét látta a kulturális szférában: „vannak kiépített kádereink, vannak szervezeteink is, de ezek vagy teljesen meddő önadminisztrálásban merítik ki erejüket, és nem rendelik alá munkájukat a kisebbségi önvédelem gondolatának”. Lásd Magyar Országos Levéltár (K 64 48. cs. 7. tétel 643 res 1932) [A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeumának iratgyűjteményében, a továbbiakban: SZMKM].
A szóban forgó dokumentum szerintem egyértelműen Sziklay Ferenc tollából született (még ha nem is jelölte a nevével), mert célzásokat tesz az irányítása alatt működő Szlovákiai Magyar Kultúregyesületre, ill. a Kazinczy Kiadóvállalatra (lásd a 4. oldalon).
2. Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Budapest, 1938, 92–93. p. [a Méry Ratio Kiadó gondozásában 2002-ben megjelent kötetet használtam]. A „kulturális keretrendszer” kifejezést Sziklay Ferenc használta, amikor a társadalmi, irodalmi, művészeti és egyéb (népművelés, testnevelés, ifjúsági élet, oktatásügy) tevékenység szervezeteit sorolta fel. Az általa irányított Kultúrreferátus „működésének hangsúlyát a politikai, nemzetvédelmi részre helyezte” (lásd uo. 92. p.).
3. Keveset tudunk azokról a mintákról, amelyek 1918 előtről hagyományozódtak és egy viszonylagos folytonosságról tanúskodhatnak. Feltáratlanok azok az új minőségű, a kisebbségi keretekhez alkalmazkodott szervezeti egységek, érdekszövetségek és ezek működési mechanizmusai, amelyeket a szlovákiai magyar stratégiai és szellemi-kulturális elit kialakított.
4. Itt és a továbbiakban Robert K. Merton eszmefuttatását követem (Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, 2002, 204–210. p.).
5. Kántor Zoltán: Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság, mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*, 2000. 3. sz. 221. p. Szerinte meg kell határozni a kisebbség fogalmát vagy a társadalom fogalmát. Úgy vélem, hogy végül politológiai magyarázattal próbálja megoldani a dilemmát. Az etnikai kisebbségek tipológiájára lásd Szarka László: Az integrált kisebbségkutatási modell lehetőségei. In: Tóth Károly (szerk.): *Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében c. konferencia előadásai*. Dunaszerdahely, 2001, 24–37. p. Uő: A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. *Kisebbségkutatás*, 1999. 2. sz. (a www.mtaki.hu oldalon).
6. Merton: i. m. 223. p.
7. Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Csíkszereda, 1998, 174. p.
A korszak szlovákiai magyar gazdasági szervezeteinek a története még nincs feldolgozva. A leggazdagabb forrásanyaggal a Hanza szövetkezeti mozgalom rendelkezik. Létezik egy „kismonográfia” (Pukkai László: *A Hanza Szövetkezeti Áruközpont Galánta*. Pozsony/Bratislava, 1994), de hiányzik a forráskritikára és összehasonlításra épülő, egyben átfogó, a csehszlovák szövetkezeti rendszerre és a többi nemzetiségi alapon szervezett szövetkezeti keretre, ill. a Hanzán kívüli (nem csak fogyasztási) szövetkezetekre is odafigyelő kutatás.
8. Az 1990-es évek folyamán az erdélyi magyaroknál napirendre kerültek a kisebbségi alapon szerveződő „gazdasági élet” problémái. Ennek tükrre a *Magyar Kisebbség* 1999. 2–3. és 4. számában megjelent „tanulmányfűzér.” Az önálló kisebbségi közgazdasági diskurzus szereplőinek arcképvázlatait, az oktatást és képzést, az intézményi formákat (szövetkezetek) mutatja be *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából* (Kolozsvár, 2001) című kötet.
Érdemes lenne megvizsgálni a Magyar Koalíció Pártjának (illetve három elődpártjának) mint a szlovákiai magyarok egyik stratégiai-döntéshozó szervezetének a gazdaságpolitikai, mezőgazdasági és területfejlesztési koncepcióját, ill. ennek változásait 1990-től, azt, hogy milyen mértékben és hogyan jelenik meg bennük a magyarok által lakott régi-

- ók gazdasági állapota, milyen cselekvési stratégiákat fogalmaznak meg, és ezek milyen háttér tanulmányokra támaszkodnak. Vajon a makroökonómiai, tehát országos szintű elképzelések, amelyek stabil, növekedést felmutató gazdaságot feltételeznek, mennyire veszik figyelembe a mikroökonómiai, regionális szinten (tehát a magyar etnikai területeken is) jelentkező problémákat? (Vö. a www.mkp.sk oldalon a programban szereplő anyagokat.)
9. Szüllő Géza ezt így fogalmazta meg: „Az én politikám nem gazdasági alapokra van helyezve. Ez tudatosan történik, mert ha én úgy vezetem a népet, hogy mindenképp fölé helyezem az anyagiasságot, úgy elősegítem a materialista felfogást, bele rögzítem a lélekbe azt, hogy a nép a jólétet keresse, de ezzel az agrárpárt realpolitikájának a céljait segíteném elő, s akkor a magyarok a boldogulásukat inkább megtalálnák a kormány támogatásánál, s akkor valóban „magyarul beszélő, de a cseh állameszméhez hű állampolgárokká” vedlenének át. Tudatosan azért sem helyezem politikámat gazdasági alapokra, mert gazdasági alapon a kormány mindig többet tud nyújtani, mint az ellenzék, és azért sem, mert gazdasági programhoz gazdasági erő kell, ez pedig nálunk nincs. Gazdasági programhoz szövetkezetek kellenének, szövetkezeti központ kellene és állami támogatás kellene. Csehország ezt nem, Magyarország, pedig nem tud adni.” Lásd Angyal Béla: *Dokumentumok a csehszlovákiai magyar politikai pártok történetéhez*. I. rész. *Országos Keresztényszocialista Párt*. (Kézirat, 2002, 180. p.)
 10. Többek között a kisgazdák és a keresztényszocialisták által az 1920-as évek első felében (és később) létrehozott, a választói bázis kiterjesztését szolgáló, a gazda- és földmunkásréteget megcélzó szervezetekre gondolok. Lásd Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 65–67. p. A kutatásoknak nagyobb figyelmet kellene szentelniük a pártkereteken belül működő egyes gazdasági (iparos, mezőgazdasági) szakosztályoknak. Lásd uo. 134. p. Az 1927-ben – pártközi megegyezés után és budapesti támogatással – alapított Országos Gazdasági Szövetkezet jelentősége nagyon kérdéses, mert rövid története a párt-, ill. magánérdekekről szólhatott. MOL K 64 62. cs. 7. t. 123 res 1935 [SZMKM].
 11. A Tarján-féle vélemény tulajdonképpen a csehszlovák gazdasági nacionalizmus szlovákiai stratégiáját utasította el. Az óslakos politikai koncepció párhuzamát, azaz a közös gazdasági érdekérvényesítés gondolatát sugalmazta, miközben nem számolt a szlovák–magyar gazdasági szembenállás tényével: „A gazdasági és pénzügyi kérdések részben nemcsak a magyarságot, hanem Szlovénia és Ruszinszko egész óslakosságát egyformán érintik. [...] A magyar kisebbség másként bírálja el a banktörvényeket, a földreform végrehajtását, az adókövető és felszámolási bizottságok működését, az óriási tökély felett rendelkező különböző szociális alapok kezelőségének munkáját, ellenben az egész óslakosság érdekei azonosak a vasúti tarifa, az adótörvények unifikálása, a közszállítások, építkezések állami támogatása, a szlovéniai állami beruházások stb. kérdéseiben.” (*A magyar kisebbség osztályrésze a csehszlovák demokráciából*. Különlenyomat a *Prágai Magyar Hírlap* 1930. évi 33., 35., 37., 39., 41., 43., 45. és 47. számaiból. Prága, 1930, 13. p.)
- A kisebbségtörténeti kutatások még kellőképpen nem hasznosították könyveinek forrásértékét. A témára vonatkozó feldolgozásaira lásd *A magyar kisebbség osztályrésze a csehszlovák demokráciából*. Különlenyomat a *Prágai Magyar Hírlap* 1930. évi 33., 35., 37., 39., 41., 43., 45. és 47. számaiból. Prága, 1930; *Der Anteil der ungarischen Minderheit an der tschechoslowakischen Demokratie*. Prag, 1930; *Gazdasági újjáépítés*. Prága, 1931; *Die Tschechoslowakei. Anfang Mai 1934*. Budapest, 1934; *The Ways of Czechoslovakia and its Magyar Minority*. Budapest, 1934; *Der Weg der Tschechoslowakei und die ungarische Minderheit*. Budapest, 1934; *Il cammino della Cecoslovacchia e la minoranza ungherese*. Varese, 1935; *Ou va la Tchecoslovaquie? La*

- question de la minorité hongroise*. Toulouse, 1935; *Die Tschechoslowakei Ende 1935. Situationsbericht*. Budapest, 1936.
12. Szent-Ivány 1924. október 7-i elaborátuma a budapesti politikai és pénzügyi támogatás megnyerésére irányult. Kétségkívül voltak információi a bankszféra terén végbement tökemozgásokról és a pozsonyi szövetkezeti központ gondjairól, de felvetését minden bizonnyal nem támogatták. Egy kisebbségi közösség gazdasági megszervezésére ez az anyag kevés volt. Hivatkozik rá Angyal: *Érdekvédelem...* 121. p. (lásd MOL K 437 11. cs. 10. t.). Érdeklődése a gazdaságpolitikai kérdések iránt folyamatos lehetett. Tudomásom szerint még nem hivatkoztak a halála után megjelent, fontos gazdaságpolitikai kérdéseket taglaló *Gabonamonopólium Csehszlovákiában. A csehszlovák politikai eszme gazdasági ellentmondása* (Budapest, 1943) című munkájára.
 13. Szvatkó Pál: *Sorsunk panorámája. Kisebbségi helyzet 1931-ben*. In: uő: *A változás élménye. Válogatott írások*. Pozsony, 1994, 109., 112. p.
 14. Sorra vette a már elvesztett „provinciális gazdasági gócpontokat” (Pozsony, Kassa) és a Hanza által a kisebbségi gazdasági élet központjává lett Galántát. Felismerte a Hanza terjeszkedésének keleti földrajzi (és adminisztratív) akadályait. Szerinte a magyarok által lakott nógrádi, gömöri területsáv megszervezését a már kialakult néhány helyi „vásárcentrumnak” (Losonc, Tornalja) kellett volna felvállalnia, és a jelenlévő „gazdasági kulturális” tőkét a szövetkezés mezején lehetett volna kamatoztatnia. A Garam és az Ipoly mente mintha fehér foltként jelent volna meg nála, ennek csupán az volt az oka, hogy perifériaterületként nem rendelkezhetett központtal (ő úgy látta, hogy Léva és Érsekújvár nem váltak „átfogó központokká”). A Csallóköz két kisvárost „fejlesztett” központtá: Dunaszerdahelyt és Nagymegyert. Komárom az 1918-as főhatalomváltás után elveszítette gazdasági jelentőségét, de kulturális súlya megnőtt. A távolabbi keleti régiókat a szervezetlenség jellemezte. Szepsi és Királyhelmeccel tölthette volna be egy regionális gazdasági központ szerepét. Lásd Hantos László: Szlovákiai magyar gazdasági centrumok. *Nemzeti kultúra*, 76–81. p. A szlovákiai magyarság gazdasági állapotának kutatásával még a következő tanulmányában foglalkozott: *Gazdasági életünk húsz éve*. In: Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Budapest 1938. 76–88. p. [a Méry Ratio Kiadó gondozásában 2002-ben megjelent kötetet használtam]. Egyik írásában a szakmai kérdéseket elhagyva, nyíltan ideológiai (nemzetiszocialista és antiszemita) alapokon álló „totalitárius nemzeti gazdaságpolitikai koncepciót” állított fel. Lásd A nemzeti gondolat gazdaságpolitikai célkitűzése. *Új Élet*, 1938, 405–413. p.
 15. Jócsik Lajos: *A gazdasági és társadalmi változások*. In: *A Sarló jegyében*. Pozsony, 1932, 33. p.
 16. Eközben Tarján Ödönre hivatkozott, akinek az „osztályérdekeit” elutasította. Lásd uo. 34. p.
 17. Az ipari termelés változásai Szlovenszkón. *Korunk*, 1934. 12. sz. 890–898. p. A csehszlovák államon belül a „a kisebbségi területeknek, s a kisebbségek fejlődésvonalát” a nemzetiségi régiók áruipaccá válásában, a feléjük irányuló tőkeexportban és tőkekoncentrációban, valamint a nyersanyag-szolgáltató jellegében vélte felfedezhetőnek. Lásd A csehszlovák államalakulás. *Korunk*, 1934. 9. sz. 620. p.
 18. *Idegen...* 204. p. Ezeket a lelkiség-szellemiség-hagyomány pantheonjába is besorolható jegyeket a volt kisebbségi magyaroknak a Horthy-féle Magyarországon „corpus separatumként kellene őriznie” és továbbadnia.
 19. A nemzetépítés és a gazdasági szféra kapcsolatára lásd Hunyadi Attila: *Nemzetépítés és szövetkezeti politika* (kézirat). Megfogalmazása szerint az első világháború utáni új, Kárpát-medencei nemzetállamok saját társadalmi, kulturális és gazdasági identitásukat igyekeztek kialakítani. A magyar kisebbségi közösségek válaszreakciója a gazdaság területén a kisebbségi szövetkezeti mozgalom kifejlődése volt, amely a kisebbségi nemzetépítés koncepciójába ágyazódott: „A kisebbségek számára – kulturális létük fenyegettsége miatt is – vált különösen fontosá a szövetkezeti érdekvédelem, nemcsak gaz-

- dasági, hanem szociálpolitikai (foglalkoztatás- és kamatpolitika) és nemzetkisebbségi szempontból is (földbirtoklás, nemzeti kultúra támogatása).” Uo. 16. p. Fontos lenne az egyes magyar kisebbségi szövetségi mozgalmakat megfelelő szempontok (a „befogadó” ország hitelszervezeti rendszerének sajátosságai, a „többségi” szövetségi központok kiépülése, az állami szerepvállalás céljai, a szövetségi törvényhozás és gazdaságpolitika tendenciái) figyelembevételével differenciálni.
20. A kifejezést Hunyadi Attila használja. Lásd *Nemzetépítés és szövetségi politika*. (Kézirat, 1. p.)
 21. Az 1923-as kezdeményezés ugyan kimondta a „nagyban bevásárló és értékesítő szervezet” alapításának fontosságát, de a hiányzó tőke és az adminisztratív akadályok ezt megakadályozták. Lásd *Mik voltak azok az indítók, melyek a „Hanza” megalakulását előmozdították, illetőleg szükségessé tették?* (Kézirat, 3. p.)
 22. Jócsik Lajos szerint a Hanza a kisebbségi „anyagi erő” gyümölcse volt. Sikeresen megszervezte a paraszti réteget. Kiskereskedelem-központú stratégiája „nem pusztul [...] bele a nagykapitalista formákba, a paraszti érdekek védelmét látja el.” (Lásd *Idegen...* 205. p.)
 23. Varga Imre: A csehszlovákiai magyarság gazdasági helyzete, különös tekintettel a szervezetekre. *Láthatár*, 1938. 7–8. sz. 219. p.
 24. Ennek eszközei közé tartozott az írott sajtó. 1928-ban indította a *Hanza Szövetségi Újságot*, amely önmagát társadalmi, gazdasági és művelődési lapként határozta meg. A *Hanza Szövetségi Naptár* 1935-ben indult. Emellett önálló dalosegyesületet hozott létre, a vállalatpropaganda modern eszközeihez nyúlt (mozgófilm), és a gazdasági szakképzés tervezete (népfőiskola) is felmerült.
 25. Pukkai László: *A Hanza Szövetségi Áruközpont Galánta*. Pozsony/Bratislava, 1994, 136–137. p.
 26. Az 1. táblázat adataira lásd Rados K. Béla: Magyar szervezetek és a szövetségi központok kérdése Cseh-Szlovákiában. *Magyar Kisebbség*, 1932. 24. sz. 768–769., 772., 775–778. p. 1938-ban a Központi Szövetséghez 423 magyar könyvelési és ügyviteli nyelvű fogyasztási szervezet tartozott. Ebből mintegy a fele tartozott a Hanzához. Ezen kívül 150 hitelszövetkezeti, 6 szövetségi szeszfőzde, 12 tejszövetkezeti és 15 különböző típusú szervezet volt. Lásd Varga: i. m. 221. p.
Hantos László számításai alapján 1938-ban a magyar szövetségi mozgalom az alábbi töredékes képet mutatta. (A gazdasági kérdés. In: *Magyarok...* 84. p. alapján.)
A szervezetek fajtái	Szlovákia	Taglétszám	Kárpátalja	Taglétszám
Hitelszövetkezetek	150	31 000	47	?
Tejszövetkezetek	14	1 500	?	?
Szövetségi szeszfőzdek	6	?	?	?
Különböző típusú szervezetek	15	?	?	?
Fogyasztási szervezetek	310	65 000	30	?
27. A Csallóközi, a Vágmenti, a Sajóvölgyi, a Bodrogi és a Garammenti (Garamvölgyi?) Gazdasági Egyesületet említi Varga Imre. Lásd Varga: i. m. 222. p. Hantos László 1935-től számítja megalakulásukat (több esetben más intézményneveket sorol fel). Lásd *A gazdasági kérdés*. 85. p. A Garamvölgyi Gazdasági Egyesület megalakulására lásd *Bars*, 1937. 26. sz. (június 27.) 1. p. és 28. sz. (július 11.) 1–2. p.
 28. Vö. a szerzőtől Gazdaság és hitelszervezet – a szlovákiai magyar bankhelyzet (1918–1923). II. rész. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2003. 1. sz. 65–78. p.
 29. A 2. táblázat adatait lásd Rados K. Béla: Magyar pénzüzetek Szlovákiában és Ruténiában. *Magyar Kisebbség*, 1933. 10–11., 14–15. p.
 30. Erdélyben a magyar bank gondolata a középbankok fúziójára épült, az egyes kisebb intézetek ennek fiókjaiént működtek volna. Lásd Hunyadi: *Nemzetépítés...* 17. p.
 31. Lásd a szerzőtől A magyar és a német pénzüzetek bankegyesületének megalakulása Csehszlovákiában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2002. 1. sz. 83–105. p.

Az utódállamok bankegyesületei tudtak egymásról. Erre példa, hogy az Erdélyi Bankszindikátus a Pénzügyintézetek Egyesületével is kapcsolatban volt. Vö. *Jelentés az Erdélyi Bankszindikátus 1924. évi működéséről*. (Kézirat, 14. p. – ezt Hunyadi Attila kutatta fel, akinek ez úton fejezem ki köszönetemet.)

32. Két évtized alatt sem rendeződtek a kisebbségi magyar szakképzés problémái. Sokan helyesen látták a felmerülő gondokat, de gyakorlati eredmény nem született. A felhívás-szerű megjegyzésekre lásd pl. „Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyire fontos kisebbségi életünkben a gazdasági szakműveltség, mikor a gazdasági erőösszpontosítás újszólván lehetetlen már. A magyarság a mai gazdasági törvények keretében csak úgy tud boldogulni, ha az egyénnek, gazdának, közgazdásznak annyi gazdasági ismerete, jártassága, szaktudása van, hogy szövetkezetek, hitelintézetek nélkül is tökéletesen tudja erőit megőrizni és a kisebbség erősítésén használni.” *Új Élet*, 1938, 99–100. p. Machnyik Andor 1936-ban közzétett felhívása egy parasztfőiskola létrehozására visszhangtalan maradt. Lásd *Bars*, 1936. 2. sz. (január 12.) 1. p.
33. Nem ismerjük az egyes gazdasági területek szereplőinek szervezettségét. A magyar nemzetiségi munkásságra lásd Rados K. Béla: Magyar kisebbségi munkásság és a szakszervezetek Cseh-Szlovákiában. *Magyar Kisebbség*, 1933. 1. sz. 56–59. p. A további kutatások izgalmas terepének tűnik a kisiparos szövetkezeti szerveződések vizsgálata (lásd pl. *Lučeneci Önálló Kisiparosok Anyagbeszerző, Termelő és Értékesítő Szövetkezetének Alapszabályai*. Lučenec, 1921. Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Lučenec, 209/1921) [az anyagért Puntigán Józsefnek tartozom köszönettel].
- Az erdélyi magyar kisebbségre vö. Hunyadi Attila: Romániai magyar gazdaságpolitika 1918–1940. *Magyar Kisebbség*, 2000. 2. sz. (lásd <http://www.hhrf.org/magyarkisebbség>).
34. Jócsik Lajos: *Idegen igában. Húsz év cseh uralom alatt*. Budapest, 1940. 7. p
35. Muzslay István: *Gazdaság és erkölcs*. Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának sorozata. Budapest, 1995 (az elektronikus változatát használtam <http://gimn-db.piar.hu/pazmany/k120.htm>)